

BATILILARIN ALEVİLİK İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARDA İSLÂM DIŞI ÖĞELERİ ÖNE ÇIKARMALARI

Melikoff'un Alevîlik'te Ali'nin Konumuyla İlgili
Tespitlerinde Seçmeci Ve Genellemeci Tavrı

İlyas ÜZÜM*

WESTERNERS' EMPHASIS ON THE HERETICAL ELEMENTS IN THE STUDIES ON THE ALAOUIE SECT

(Melikoff's Eclectic and Inclusive Attitude in the Assessments on the Position of Ali in the Alaoite Sect)

Irene Melikoff as a leading western figure who has gained a special status in the researches on Alawi issue, has attempted to solve the Alawi syncretism by only depending on Alawi sources. She, although quite aware of the fact that Alawi sources are the part and parcel of Islamic sources, deliberately has ignored Islamic faiths and motifs. Melikoff has claimed that Alawies ascribe transcendentness (holiness) to Ali by depending on some materials found in Alawi sources. But she has never taken those Alawi materials, which consider Ali as a simple saint and God as wholly transcendent, into considerations. As I have shown in our article, Melikoff has not analysed the materials that exist in Buyruk, Mankıpname's and Alawi poems as a whole. Instead she has picked up only materials that would serve her own purpose. Such attitude cannot be considered as scientific let alone objective.

Kendi gelenekleri, ilim anlayışları ve geliştirdikleri metotlar çerçevesinde İslâmiyat alanında çok önemli çalışmalar yapan müsteşrikler, İslâm fırkaları alanında da birçok hatırı sayılır çalışmaya imza atmış, klasik "fırak", "nihal" ve "makâlât" türü kaynakların bazılarının edisyon kritiğini yapmış, günümüzde varlığını devam ettiren fırkaların bazı temel eserlerini bilim dünyasına kazandırmış, grupların doğuş ve gelişmeleriyle ilgili geniş perspektifli analizler ortaya koymuşlardır.

* Doç. Dr., TDV. İslam Araştırmaları Merkezi, ilyasuzum@hotmail.com

Bununla birlikte Batılı araştırmacılar "vak'a tespiti"ne yönelik olumlu ve faydalı çalışmalar yanında, kimi defa "açıklama ve yorumlama" konusunda aynı olumluluk ve yararlılıkla paralellik arz etmeyen yaklaşımlar sergilemiş, fırkaların İslâm dışı öğelerine özel ilgi göstermiş, bazı "zayıf" bağlantılardan hareket ederek, söz gelimi, bazı fırkaların "yitik Hristiyanlar" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aynı "sübjektif ve "yanlı" bakışlar, değişen mertebeye ve derecelerde Alevîlik ve Bektaşîlik çalışmalarında da (burada birbirine yakın bu iki yapı Alevîlik ortak terimi ile ifadelendirilecektir) kendini göstermiş, en azından bazı araştırmacılar Alevîlik'teki İslâm dışı inançlara ilişkin öğeleri öne çıkararak "İslâmî bağlantı"nın zayıf, yüzeysel ve gevşek olduğu fikrini işlemişlerdir.

Esas itibarıyla Alevîlik, on asırlık uzun geçmişe sahip olup geniş bir coğrafi alanı içine aldığı için tarihi arka plânından inanç yapısı ve temel ritüellerine kadar geniş açılımlara sahiptir. Bu tarihi olgunun ana dönüşüm noktalarını teşkil eden göçebe yahut yarı göçebe Türkmen oymaklarının Müslüman olması, bu Müslümanlığın Yesevîlik, Vefailik, Kalenderilik ve Haydarilik adlarıyla sufi kalıplarla gelişmesi, Anadolu ve Balkanlar'a yapılan göçler, Babailik Hareketi ve Babai Ayaklanması, Hacı Bektaş Veli ve Bektaşîliğin teşekkülü, Safeviyye Tarikatı ve Safevi Devleti'nin teessüsü, Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları, içe kapanış ve sessizlik süreci, modern dönem gibi başlıklarla Eski Türk dinî inanışları, Huruffî izler, Şîî tesirler gibi birçok boyuta sahip olup bu alanlarda geçmişten günümüze birçok çalışma yapılmıştır. Söz gelimi, Babailer İsyanı'na dair Vladimir A. Gordlevsky, Türk tarihi çalışmalarının önemli ismi Claude Cahen, Anadolu'nun İslâmlaşması konusundaki eserleriyle tanınan Speros Vryonis, Safevi Tarikatı ve bunun Şîî ve siyasi yapısı hakkında Vlademir Federovich Minorsky, Elke Eberhard, Jean Aubin, Hans R. Roemer ve Walther Hinz, Kızılbaş Ayaklanmalarıyla ilgili Hanna Sohrweide, Barbara Flemming ve Jean-Louis Bacque-Grammont'un çalışmalarına gönderme yapmak gerekir. Keza önemli incelemeleriyle Krisztine Kehl-Bodrogi, *Buyruk* hakkındaki çalışmasıyla Anket Otter-Beaujean, bazı farklı etnik yapıya mensup Alevî gruplara dair çalışmasıyla Peter Bumke, Martin van Bruinessen, Balkan ayağıyla ilgili Machiel Kiel, Bernard Lory, Alexandre Popovic, Clayer Nathalie ve bu alanda özel bir önemi olan Irene Melikoff mutlaka zikredilmelidir. Bazı eksiklikler bulunmakla birlikte Ali Yaman, konuyla ilgili bibliyografik eserinde, yabancı dilde kaleme alınmış 153 kitap, 269 makale adı kaydetmiştir.¹

Öte yandan bugün de Batı'da Alevîlik'le ilgili doktora çalışmaları bütün hızıyla devam etmektedir. Amerika, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Almanya'daki bazı üniversitelerde konunun tarihi, mistik, siyasi, sosyolojik vs. yönleriyle ilgili pek çok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmaların arkasında hangi niyet ve emellerin bulunduğu ve gerçekte oryantalizmin temel işlevinin ne olduğu sorularının cevabı bu makalenin alanı ve amacı dışındadır. Fakat şu kadarını söylemek gerekir ki, bu çalışmaların bir kısmı konunun muhtelif boyutlarının aydınlanmasına önemli katkılar yaptığı gibi, bir kısmı da kasıtlı veya kasıtsız konuyu çarpıtan, anlamayı zorlaştıran ve gerisinde birtakım başka hedefler bulunduğu izlenimi veren yaklaşımlar içermektedir. İkinci gruba girenlere örnek olmak üzere Frederick W. Hasluck (ö. 1920) verilebilir. Balkanlar'da ve Anadolu'da Alevî muhitleri dolaşan, tekkeler üzerinde incelemeler yapan Hasluck, Alevî ya da Bektaşî geleneği mensuplarının Müslümanlık adı altında Hristiyanlık öğretilerini benimseyen kimseler olduğunu, Alevî-Bektaşî dergâhlarının da çoğunun geçmişteki

¹ Ali Yaman, *Alevîlik-Bektaşîlik Bibliyografyası*, Mannheim 1998, s. 261-316.

Hristiyan azizlerine ait mekanlar olduğunu iddia etmiştir.² John Kingsley Birge de konuyla ilgili kıymetli bir çalışma yapmış olmakla birlikte, zorlamalara giderek yedi noktada Bektaşîlik ile Doğu kilisesindeki uygulamaların çarpıcı benzerlik arz ettiğini ileri sürmüştür.³ İbrahim Arslanoğlu, bu çerçevede bazı örnekler üzerinde durarak Batılıların Alevîlik araştırmalarının, en azından bir kısmının arkasında bazı siyasi ve stratejik hesaplar bulunduğunu ortaya koymuştur.⁴

Bu makalede, gerek batı dünyasında gerekse ülkemizde Alevîlik araştırmalarında ismi ilk plânda aklı gelen Irene Melikoff'un, Alevîlik açısından merkezî öneme sahip olan Ali'nin kimliği ile ilgili tespitlerine değinilip kısaca değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Melikoff, kısa biyografisi itibarıyla, 7 Kasım 1917 yılında Petrograd'da (Rusya) doğmuştur. Babası petrol kralı bir Azerî, annesi ise Ukrayna asıllıdır. Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'dan ayrılan ailesiyle birlikte Fransa'ya gelmiştir. İlk ve orta öğretimini Paris'te yapmıştır. Kültürlü ve varlıklı bir aileye mensup olan Melikoff, evdeki mürebbiyesinin İngiliz olmasından dolayı İngilizce'ye, aile içi konuşulan dil olması sebebiyle Rusça'ya, babasının dili olduğu için Türkçe'ye erken yaşlardan itibaren aşina olmaya başlamış, resmi dil olması bakımından da Fransızca'yı öğrenmiştir. Yüksek öğrenimini Paris Edebiyat Fakültesi'nde (Sorbonne) tamamlamıştır. Lisans diplomasından sonra akademik hayata intisap etmiş ve *La Geste Melik Danismend* (Paris 1960) adını taşıyan teziyle doktora derecesi almıştır.

Lisans ve lisansüstü çalışmalarında Jean Deny, Henri Masse ve Louis Massignon gibi hocalardan ders alan Melikoff, bilhassa Massignon'un da etkisiyle tasavvuf araştırmalarına ilgi duymuştur. Bu vesileyle Ömer Lütfi Barkan, Faik Reşit Unat ve Fuat Köprülü'den çok yararlanmış. Türk epik edebiyatı ile Türk-İslâm bâtinî edebiyatı kendisine oldukça cazip gelmiştir. Önce *Ebû Muslimname* ile ilgilenmiş ve *Abu Muslim, le "Porte-Hache" du Khorassan dans la tradition epique turco-iranienne* (Paris 1962) adlı bir kitap kaleme almıştır. Giderek bu alanda derinleşmiş, 1968 yılında Strasbourg Türk Etütleri Enstitüsü direktörlüğüne atanmıştır. 1970 yılından itibaren *Turcica* adlı dergiyi neşretmeye başlamıştır.

1940 yılında ünlü matematikçi Salih Zeki'nin oğluyla evlenen Melikoff'un bu evlilikten üç çocuğu olmuştur. 1986 yılında emekli olan Melikoff'un kendi alanında kitap, makale ve tebliğ bazında birçok çalışması bulunmaktadır.⁵

Melikoff, Türk epik edebiyatından Alevîlik ve Bektaşîlik araştırmalarına nasıl gelmiştir? O, bu serüvenin arka plânını eserinin "Bir Araştırmanın Doğuşu" başlığında samimiyetle anlatır. Buna göre Umur Paşa, Emir Aydın, Melik Danışmend ve Ebû Müslim Horasanî üzerine yaptığı çalışmalardan büyük haz alan yazar, özellikle Horasanî üzerinde çalışırken "bir anlatıcının düzenlediği olağanüstünün, doğa üstüne ve mistik ögenin katılışına karıştığı, kendisine kutsallık veren menkıbesinden" büyük zevk almış,

² F. W. Hasluck'un etütleri, hanımı Margaret K. Hasluck tarafından derlenerek *Christianity and Islam under the Sultans* adıyla iki cilt halinde (New York 1973), bazı makalelerinin bir araya getirildiği Türkçe çeviri ise *Anadolu ve Balkanlar'da Bektaşîlik* (trc. Yücel Demirel, İstanbul 1995) adıyla yayımlanmıştır.

³ John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1994, s. 215-218.

⁴ Bk. İbrahim Arslanoğlu, "Alevîlik-Bektaşîlik ve Batılı Araştırmacılar", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Kış 2000, sy. 16, s. 101-113.

⁵ Melikoff'un biyografisiyle ilgili olarak bk. Server Tanilli, "Irene Melikoff", *Turcica*, XXI-XXIII, 1991, s. 9-12; ayrıca bk. aynı yazar, "Irene Melikoff Üstüne" (Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, trc. Turan Alptekin, İstanbul 1993 içinde), s. 9-13.

çalışmalarını bu alana kaydırmaya karar vermiştir. Bur çerçevede çalışmadan aldığı zevki yeniden yaşamak üzere *Menâkıb-ı Maktel-i Hüseyin'e*⁶ yönelip Hz. Hüseyin'in şehit edilmesini incelemeye başlamış, ne var ki çalışmada beklediği hazzı yakalayamamıştır. Zira İranlılarda Hüseyin'in şehit edilmesi olayı bir "kendini feda edişi" yansıtırken, Türklerde ileride öcü alınacak bir yenilgiyi ifade ettiğini, nitekim onun haksız yere öldürülüşünün intikamını Ebû Müslim'in aldığını görmüştür.

Diğer taraftan yazar, *Menâkıb-ı Maktel-i Hüseyin* üzerinde çalışırken anlamı gözden kaçırın üstü örtülü tasavvufî bir dilin olduğunu fark etmiş, bu dilin de Ehl-i Sünnet dışı Türk İslâmlığı'nda bulunacağını, öncelikle de bunun Bektaşîlik olduğunu kestirmiş ve çalışmalarını bu alana yönlendirmiştir. Bu çerçevede Bektaşîlerle temasa geçmeyi planlamış, bir vesile bularak önce bir Bektaşî babasının evine gitmiş fakat yolun gizlilik ilkesini dikkate almadığı için istediğini elde edememiştir. Aradan çok geçmeden bir "Hacı Bektaş Gecesi" ilanı görmüş, önceki tecrübesinden de ders alarak daha uygun vasatlar bulmuş ve ilgili çevreyle yakınlık kurmada önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Artık iş mecrasına girmiş, gelişen temaslara bağlı olarak pek kısa süre sonra Hacı Bektaş Veli'nin türbesini ziyaret etmiş, ileri gelen bazı kimselerle görüşme imkanı bulmuştur.

Bu bağlantı ve görüşmelerinde Melikoff, kendi ifadesiyle, "Alevî aşkların dünyasını keşfetmiş", onların okuduğu nefesleri hayranlıkla takip etmiştir. Bunlardan "Sen Allah'ın aslanısın ya Ali" ifadesinin geçtiği bir nefes çok hoşuna gitmiştir. O dönemde karşılaştığı Feyzullah Çınar'a bir gün aynı nefesi tekrar okumasını teklif ettiğinde, aşık omzunu silkerek "Ya Ali, Allah'ın kendisidir" diyerek Derviş Ali'nin (XIX. Yüzyıl)' "Ben Ali'den gayri Tanrı bilmezem" mısrasının yer aldığı bir nefes okumuştur. Bu ifade, yine Melikoff'un deyişiyle, kendisinde "yıldırım çarpma etkisi" göstermiş, duygularını altüst etmiştir. Sünnî bilinen bir ülkede aşırı Şîî inançlarla birden karşılaşmış olmak onu hem şaşırtmış, hem de ilgisinin bu alana yoğunlaşmasına yol açmıştır.⁸

İşaret edilen olayın gerçekleştiği 1969 yılı sonundan itibaren, kendisini büyük ölçüde Alevîlik ve Bektaşîlik araştırmalarına veren Melikoff, bir taraftan konunun tarihi geçmişi ile doktriner yapısına ilişkin çalışmalara girerken, bir taraftan da bu kökene mensup kişi ve çevrelerle sıkı bir ilişki içinde bulunmayı sürdürmüştür.

Melikoff'un Alevîlik'le ilgili makale, tebliğ ve kitap çalışmaları nicelik bakımından azımsanmayacak bir sayıya ulaşmıştır. Alevîlik bibliyografyası hüviyetindeki eserlerle, kendi kitaplarının bibliyografyasında belli başlı çalışmaları takip edilebilmektedir. Bazılarına temas etmek gerekirse, o ilkin "Les Babas Turcomans contemporains de Mevlana" adıyla Mevlana'nın çağdaşı olan Türkmen babalarına dair bir tebliğ sunmuş (*Uluslararası Mevlana Seminerleri* (15-17 Aralık 1973), Ankara 1974, s. 268-274), daha sonra "Kızılbaş" kavramı ile Kızılbaşlığa ait çok önemli tespitler içeren bir makale hazırlamıştır ("Le Probleme Kızılbaş", *Turcica*, 6, 1975, s. 49-67). Konuyla ilgili bir diğer çalışması ise Paris'te bir eser içinde yer almıştır ("Notes sur les coutumes des Alevîs...", *Quand le crible etait dans la paille*, Pertev Naili Boratav anısına, Paris 1978, 273-280). Onun bir diğer çalışması ise Namık Kemal'in Bektaşîliğini irdeleyen bir yazı-

⁶ Maktel-i Hüseyin'lerle ilgi bilgi için bk. İlyas Üzüm, "Hüseyin (Literatür), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XVIII, 523.

⁷ Derviş Ali'nin hayatı ve şiirlerinden örnekler için bk. İsmail Özmen, *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, Ankara 1995, IV, 379-386.

⁸ Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 15-17.

sı olup ("Namık Kemal'in Bektaşîliği ve Masonluğu") *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanmıştır (Aralık 1988, s. 60-62). Anadolu'da Heterodoks İslâm adıyla başka bir makalesi ("L'İslam heterodoxe en Anatolie", *Turcica*, XIV, 1982, s. 370-395) ile yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki Bektaşîliğe dair diğer bir yazısı ("L'orde des Bektachis apres 1826") *Turcica*'da neşrolunmuştur (XV, 1983, 155-178). Alevîliğin Orta Asya'daki köklerine yönelik bir makalesi de ("Les origines centre-asiatiques du Soufisme anatolien") aynı dergide (XX, 1988, s. 7-18) basılmıştır. Keza Alevîlik'te çok özel yeri olan musâhiplik erkânı hakkında hazırladığı makalesi ("Recherche sur une coutume des Alevîs: "Musahip", Frere de l'Au-dela" (Bektachiyya, ed. Alexandre Popovic-Gilles Veinstein, İstanbul 1995, s. 75-84), Bektaşîlikte cem ayinine dair önemli bir yazısı ("La ceremonie du Ayn-i Djem (Anatolie centrale)" (s. 65-68) ile Bulgaristan'daki Alevîler hakkındaki gözlem ve değerlendirmelerinden oluşan diğer bir çalışması ("La communaute Kızılbaş du Deli Orman, en Bulgarie" (a.g.e., s. 401-411) aynı edit kitapta yayımlanmıştır.⁹

Melikoff daha sonra bu makalelerini derleyerek *Sur Les Traces Du Soufisme Turc* adlı kitapta bir araya getirerek basmış (İstanbul 1992), onun bu eseri *Uyur İdik Uyardılar* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır (trc. Turan Alptekin, İstanbul 1993). Daha sonra araştırmalarını daha da derinleştiren Melikoff, "şaheseri" sayılabilecek *Hadji Bektach: un mythe & ses avatars* (Leiden, Bostan, Köln, 1998) adıyla bir kitap hazırlamış, bu eser *Hacı Bektaş/Efsaneden Gerçeğe* (trc. Turan Alptekin, İstanbul 1998) ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca onun *Au Banquet des Quarante* isimli çalışması da İstanbul'da (2001) yayımlanmıştır. Melikoff *Hadji Bektach: un mythe & ses avatars* eserinin bibliyografyasında da kendine ait 30 dolayında çalışmasını sıralar.¹⁰

Bunların dışında Melikoff Alevîlik'le ilgili olarak dünyanın muhtelif ilim muhitlerinde birçok sempozyum, konferans ve panele katılmış, kendisiyle pek çok yayın kuruluşu görüşme yapmış, aralarında bu alanda önemli çalışmalarıyla tanınan Ahmet Yaşar Ocak'ın da bulunduğu öğrenciler yetiştirmiştir.

Melikoff'un Alevîlik ve Bektaşîlik hakkındaki çalışmalarına bakıldığında, onun konunun tarihi yönüyle de ilgilenmiş olmakla birlikte, daha çok doktriner yönüne ağırlık verdiği görülmektedir. Esasen yazarın bir siyasi tarihçi olmaktan çok kültür tarihçisi olduğu dikkate alınrsa bunu tabii görmek gerekir.

Gerek dünyada, gerekse Alevî camia içerisinde Alevîlik araştırmalarında Melikoff isminin saygın bir yeri olduğunu kabul etmek gerekir. Şüphesiz ki bu saygının arkasında, onun yıllarca titizlik içinde devam eden çalışma ve emeğinin büyük payı vardır. Öyle ki bugün bile ilerlemiş yaşına rağmen konuyla ilgili çalışmalarını devam ettirmektedir. Ancak şunu samimiyet içinde belirtmek gerekir ki -Batılı İslâm araştırmacılarının hiç değilse bir bölümünde görüldüğü üzere- Melikoff'un da bazı hassas konularda yeterince objektif davranmadığı, kullandığı malzemede seçmeci bir yol izlediği, özellikle kitabî İslâm'la çelişen malzemeye özel bir önem atfettiği müşahade edilmektedir.

Melikoff, esasında konuya objektif yaklaştığını, herhangi bir ön yargı olmaksızın Alevîliği anlamaya çalıştığını ifade eden güzel bir hatırasını nakletmektedir: 1986 yılında Strasburg'da "Hacı Bektaş ve İlişkili Zümreler Kongresi" sonrasında davetlilere

⁹ Melikoff'un çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Ali Yaman, *Alevîlik-Bektaşîlik Bibliyografyası*, s. 301-302; ayrıca bk. Mürsel Öztürk, *Hacı Bektaş Veli ve Çevresinde Oluşan Kültür Değerleri Bibliyografyası*, İstanbul 1991, s. 71.

¹⁰ Bk. Irene Melikoff, *Hadji Bektach: un mythe & ses avatars*, s. 299-300.

bir "ayin-i cem" icrası yapılmış, bu esnada bir dostum bana "Şu gördüğünüz şeye inanıyor musunuz?" diye sorduğunda, "Ben bir araştırmacıyım, benim rolüm inanmak değil, gözlemek ve anlamaya çalışmaktır" diye cevap vermişim.¹¹ Ancak Melikoff'un çalışmalarını takip ettiğimizde bu rolüne sadık kalmaya çalışmakla birlikte, Alevîlik'teki İslâmî öğelere İslâm dışı öğeler kadar eğilmediği, "heterodoks unsurları" iştiha ile irdelediği, bütünsel bakışı terk ederek yanlı bir tutum sergilediği de görülmektedir.

Esas itibarıyla, Melikoff'un Alevîlik çalışmalarındaki yeri, onun konunun "senkretik" karakterinin açıklanmasına yönelik yaptığı katkı ve değerlendirmelerde gözüktür. Bu çerçevede Alevîliğin eski Türk inanışlarından, Şamanlık'tan ve Hurûflîlik'ten geçen öğelerle ilgili tespitleri son derece önemlidir.¹² Ne var ki o, senkretizmi çözümlerken İslâmî inanç ve anlayışlara yok denecek kadar az yer vermiştir. Söz gelimi, *Vilâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Veli*'nin muhteva tahliline girdiğinde, İslâm öncesi inanç ve sembollerle ilgili uzun tahlillerde bulunduğu halde, İslâmî öğelerle ilgili olarak benzer tahlil denemelerini esirgemiştir. "İslâmî çerçevenin *Vilâyetnâme*'de yer alan bütün olayları kuşattığı" itirafında bulunmakla birlikte, hiçbir detaya inmemiş, sadece birkaç cümle ile İslâm'ın dış görünüşüne saygı ile birlikte kuralların pek önemsenmediğini bir iki örnekle zikretmiştir.¹³ Oysa yapılan bir çalışmada, *Vilâyetnâme*'de aşkın bir Tanrı inancı, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Kur'ân'ın hak kelim olduğu, birkaç müphem ve kısmen farklı bazı kayıtlarla birlikte ahiretin gerçekliği gibi temel İslâmî inançların hemen hemen aynen benimsendiği, İslâmî ibadetler bakımından ise müphemlik ve çelişkilerin daha fazla olmakla birlikte ağırlıklı olarak bir dereceye kadar olumlu bir bakışın söz konusu olduğu, örneğin Hünkar'ın abdestsiz yere basmadığı, hac farızasını yerine getirdiği gibi ifadelerin yer aldığı ortaya konulmuştur.¹⁴

Temelde, Melikoff'un çalışmaları –elbette hemen her çalışma gibi- çeşitli bakımlardan değerlendirmeye tabi tutulabilir. Fakat burada çok belirleyici bir nokta üzerinde durulacaktır: Onun doktriner yapıdan bahsettiği yerlerde, farklılıklara dikkat çekmeden, genellemeci bir eda ile Alevîlik'te "Ali'nin Tanrı yerine konduğu ya da ona tanrısallık verildiğine" ilişkin tespitleridir. Bu tespitin nereye kadar doğru olduğuna ve Alevî kaynaklarının nasıl bir tutum sergilediğine değinmek zorunluluk arz etmektedir.

Önce Melikoff'un bu konudaki tespitlerine yer vermek gerekir. Yazar, bu konuyu eserlerinin çeşitli bölümlerinde –münasebet düştükçe- ele alır. Ona göre bu Alevîliğin en temel özelliklerinden birisidir. Bunu Alevîliğin mahiyetine dair onun şu ifadesinde açıkça görmek mümkündür: Bektaşî (Alevî) senkretizmi (karışım) çözümlenecek olursa, her şeyden önce sûfî ve On İki İmam temelli Şîî bir görünüş altında, ruhun beden göçü ve hatta bazen tenasüh, yani ruhun sürekli dolaşımı inançlarına Ali'nin tanrısallığı görüşü karışmış aşırı Şîî inançların da gelip katıldığı, Hurûflîliğin kabalistik (Tevrat gelenekli) ve antropomorfik (insan nitelikli) öğretileri ortaya çıkar.¹⁵

Benzer düşünceleri Kızılbaşlığın ana mahiyetini ortaya koyduğu yazısında da müşahade edilir: Kızılbaşlık, ilk Safevilerin kırmızı bir serpuş giyen taraftarlarını adlan-

¹¹ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 18.

¹² Bu öğelerle ilgili geniş bilgi için bk. Melikoff, *a.g.e.*, s. 151-166; aynı yazar, *Efsaneden Gerçeğe*, s. 131 vd.

¹³ Melikoff, *Efsaneden Gerçeğe*, s. 132.

¹⁴ İlyas Üzüm, *Vilâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Veli'ye Göre İslâmî İnanç ve İbadetler*, I. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1999), s. 390. Ayrıca bk. aynı yazar, *Kültürel Kaynaklarına Göre Alevîlik*, İstanbul 2002, s. 38 vd.

¹⁵ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 23.

dırmada kullanılan ve başlangıçta siyasi olan bir deyim olup, bu deyim ilk Safevîlerin dinî propagandaları sonucu, temelde On İki İmam inancına bağlı kalmakla birlikte tecelli, tenasüh inançları ve bizzat Ali'nin tecessümü sayılan Safevî hükümdara tapınış (onlara bir tür ilahlık atfetme) ile birleşerek aşırı Şîîliğin bütün ayırıcı niteliklerini ortaya koyan Türkmen bir Şîîlik biçiminin adı olmuştur.¹⁶

Yazar aynı konuya değindiği bir başka yerde, Alevîlerin konar göçer topluluk olduklarını, konar göçerlerde hayatın mevsimlere ve doğal güçlerle, hayat kaynağı olması sebebiyle güneşe bağlı olduğunu, eski Türklerin tanrısının Gök Tanrı olduğunu, bunun Müslüman bir ada bürünerek Ali ismini aldığını söyler ve buna şaşmamak gerektiğini ifade eder.¹⁷

Melikoff, Ali'nin Müslüman bir adla Gök Tanrı olarak anılması gerçeğine zaman zaman Tanrı'nın Ali adı ile insanoğluna tecellisinin de eklendiğini belirtir. Ona göre Ali, yerine göre peygamberlerde, imamlarda ve asıl Ali'nin kendisinden, sonuç olarak da doğrudan doğruya ulûhiyetten başkası olmayan Hacı Bektaş Veli'de tecelli edebilir.¹⁸

Yine o şöyle der: Alevîlik'te Ali olgusu derinleştirilmeye çalışılırsa, bunun bir güneş tanrısallığı olduğu görülür. Ali görülmesi için dua edilen, 'doğan gün'le özdeşleştirilmiştir. Bu da bizi eski Türklerin Gökyüzü Tanrısı, Gök-Tengri'ye götürür.¹⁹

Melikoff, "Anadolu Sûfilîğinin Orta Asya Kökenleri" başlıklı yazısında aynı hususu tekrarlar: "...Fakat burada her şeyden önce bir güneş inancının kalıntısını görmek gerekir: Ali, İslâmî bir cila altında bir güneş tanrısallığını, eski Türklerin Gök Tengrisi'ni temsil etmektedir."²⁰

Melikoff, cem ayinini kısaca anlatırken de aynı konuya değinir. "Bundan sonra, oluşunda çok şeylerin geçtiği Mirac'a geçilir. Aşık-ozan Peygamber'in miracını anlatan "miraçlama"yı okur. Muhammed, önce, kendisine yolu kapatan bir aslana rastlar. Peygamberlik yüzüğünü onun ağızına atar. Daha sonra Ali yüzüğü kendisine verdiğinde, aslanın Ali olduğunu anlayacaktır. Sonra Peygamber, Tanrı'nın tahtına varır. Perde arkasından bir ses işitir, bu ona Ali'nin sesini çağırıştır. Perdeyi aralar ve Taht'ta Ali'yi görür. Ona: "Ey Ali, anandan doğduğunu görmeseydim, sana Tanrı diyecektim. Sana ulaştım ama sırrına varamadım" der. Sonunda Peygamber Kırklar Meclisi'ne varır..."²¹

Şu ifadelerinde ise bu tespiti daha da detaylandırır: "Allah, insanı kendi benzeri olarak yaratmıştır. Ancak Tanrı, madde dışı bir kavram olduğundan, yaratan ve yaratılan arasında kaçınılmaz olarak üçüncü bir öge gerekir. Bu üçüncü öge, Allah'ın tecellisi ve mazharı olarak biçimlenen Tanrı'dır. O da "Hüsn-i Mutlak"ı, yani insan güzelliğinin onun bir benzeri olarak yaratıldığı ilâhî güzelliği temsil eden Ali'dir. Ali bunun için cemel timsalidir... Allah'ın nuru, bütün alemlerde tecelli eder. Ali bu tecellilerin en yükseğidir. İlahî nurun eksiksiz mahzarıdır..."²²

Bulgaristan'da Deli Orman Bölgesi Alevîleri'yle görüşen ve gözlemlerini kaydeden Melikoff, ilgili yazısında, "Bulgaristan Kızılbaşları'nın inançları, Türkiye Alevîle-

¹⁶ A.g.e., s. 54.

¹⁷ A.g.e., s. 30.

¹⁸ A.g.e., s. 40.

¹⁹ A.g.e., s. 44.

²⁰ A.g.e., s. 152.

²¹ A.g.e., s. 46.

²² A.g.e., s. 111.

ri'ninkinden farklı değildir. Ali'nin tanrısallığına inanır, On İki İmam ve Kerbelâ şehitlerine dinî bir saygı gösterirler. Sûfluk cılası altında bir güneş inancının kalıntısı apaçık görünür durur"²³ der. Görüldüğü gibi yazar burada gayet açık ve kesin olarak hem Anadolu'daki Alevîlerin hem de Bulgaristan'dakilerin Ali'nin tanrısallığına inandığını ifade etmektedir.

Melikoff, aynı konuyla ilgili olarak Derviş Ali'nin²⁴ (XIX. Yüzyıl):

"Yeri göğü yaratan/ Men Ali'den gayrı Tanrı bilmezem" sözüne yer vererek bunu ilk defa işittiğinde kendisini alt üst ettiğini belirtir.²⁵

Başka bir yerde şöyle der: "Anladım ki Ali bir güneş tanrısallığının belirmesidir. Nitekim Ali, köylerde doğan güneşle özdeşleşmekte ve doğuşunda ona dua edilmektedir. Güneş saygı ögesidir: Güneşe karşı işenmez. Ali'nin simgesi olan hayvanlar da güneş bağlantılıdır. En üst düzeyde güneş simgesi, aslan; Feniksle karışmış bir güneş simgesi olarak turna, aynı şekilde güneşle bağlantılı simge olarak koç... Böylece Ali göğün ve yıldırımın Tanrısı olarak belirmektedir. O, hem Tengri, hem Zeus'tur."²⁶

Görüldüğü gibi Melikoff hiçbir ihtiyat ifadesi kullanmaksızın Alevîlerin Ali'ye tanrılık yahut tanrısallık atfettiğini birçok kez söylemektedir. Bunu, Alevîlerin bazen Ali'yi "Tanrı" yerine koyduğu, bazen ona "tanrısallık" atfettiği, bazen Ali'yi "Tanrı'nın tecellisi" olarak gördükleri gibi ifadelerle ortaya koymaktadır. Bu makale, Melikoff'un bu konudaki malzemeyi bütün olarak görmek yerine "seçmeci" bir yol izlediğini göstermeye matuf olduğu için, bu farklı kullanımlar arasındaki ayırma –çok önemli olmasına rağmen- hassasiyet gösterilmemiştir. Esasında Alevîliğin doktriner karakteriyle uğraşanlar, bulguları "bütüncül" bir gözle incelediklerinde Alevîlik'te Tanrı kavramının önemli ölçüde, yüzeysel bir vahdet-i vücut telakkisiyle irtibatlı olduğunu görür. Burada konuyu bu açıdan tahlil etmeksizin, yazarın yaklaşımının iki yönünü de yansıtmak üzere "Ali'ye tanrılık yahut tanrısallık atfetme" ifadesi tercih edilecektir.

Melikoff'un, Alevîlik'te Ali'nin konumuna ilişkin tanrılık yahut tanrısallık yüklem ile ilgili tespitleri ne olursa olsun, şu mutlaka ifade edilmelidir ki, gerek Alevî literatüründe gerekse Alevî kökenden gelen kimselerle yapılan görüşmelerde bu anlayışı destekleyen sınırlı malzeme bulunmakla beraber malzemenin bütünü asla bundan ibaret değildir. Diğer bir deyişle, Ali'nin tanrılığı ya da tanrısallığı konusunda Alevîliğin temel kaynaklarına bakıldığında ve Alevî kitleye mensup kimselerle görüşüldüğünde bu tespitle bağdaşmayan çok zengin bir malzemenin bulunduğu; dolayısıyla Melikoff'un bu konuda sübjektif davrandığı, malzemelere seçmeci bir tavırla yaklaştığı, genellemeye giderek aşırı tutum sergilediği görülmektedir.

"Alevîlik'te Allah inancı" ve "Alevîlik'te Ali'nin konumu" bu makalenin doğrudan konusu olmamakla beraber, Melikoff'un belirtilen tespitinin ve bu tespitin genellenerek verilmesinin doğruluk derecesine değinmek gerekir.

Öncelikle şu söylenmelidir ki, Alevîliğin kültürel kaynakları sınırlı oranda "Ali'nin tanrılığı ya da tanrısallığına" yönelik gönderme yapmakla birlikte, ağırlıklı anlayış Ali'den ilişkisiz "aşkın bir Tanrı inancının bulunduğu ve Ali'nin de O'nun velisi" olduğu

²³ A.g.e. s. 144.

²⁴ Derviş Ali'nin bu şiirinin ilk kıtasını İsmail Özmen şöyle vermektedir: Yeri göğü arşı kürsü(yü) yaradan/ Men Ali'den başka Tanrı görmedim/ Yaradup kulunun kismetin veren/ Men Ali'den başka Tanrı görmedim (*Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, IV, 379.

²⁵ Melikoff, Hacı Bektaş, Efsaneden Gerçeğe, s. 45.

²⁶ A.g.e., s. 54-55.

istikametindedir. Yukarıda geçtiği üzere, Melikoff bu tespitinde bazı dayanaklara tutunmaktadır. Bunlardan ilki "cem" ayini sırasında Hz. Muhammed'in miraca çıktığında Hakk'ın divanında Ali'yi gördüğüne yönelik ifadesidir. Mehmet Eröz'ün de Ali'nin Tanrı kabul edildiğine delil gösterdiği bu olay,²⁷ Alevîliğin en esaslı kaynağı olan *Buyruk*'ta iki yerde zikredilmektedir. Hemen ifade etmek gerekir ki buradaki anlatımların zahiri, bu hususu açık bir biçimde teyit edici nitelikte değildir. Çok muhtemelen Melikoff, bu sebeple olaya temas ederken Muhammed'in miraçta Ali'yi Tanrı makamında gördüğünü belirtip geçmiş, ne bu ana kaynağa ne de başka bir esere atıf yapmıştır. *Buyruk*'taki iki iktibastan ilki, eserin hemen başında yer alan "Kırklar Cem'i" başlığında yer almaktadır:

"Hz. Muhammed bir sabah erken(den) miraca gidiyordu. Ansızın yoluna bir aslan çıktı. Aslan üzerine kükremeye başladı. Muhammed ne yapacağını şaşırды. Birden bir ses duydu: "Ey Muhammed, yüzüğünü aslanın ağzına ver." Muhammed söyleneni yaptı. Aslan nişanı alınca sakinleşti. Muhammed yoluna devam etti. Göğün en yüksek katına erişti. Orada dostuna kavuştu. O'nunla doksan bin söz konuştu. Bunun otuz bini şeriat üzerine idi, insanlara indi. Kalan altmış bini ise Ali'de sır oldu. Cennet'te Hz. Muhammed'e bal, süt ve elmadan oluşan bir yemek geldi..."²⁸

İkinci iktibas ise cem ayininin teferruatlı anlatımı demek olan "On İki Hizmet" başlığında yer almakta olup "Miraçlama" adıyla da anılan dizelerde dile getirilmektedir (şirde düzeltme yapılmamış, ifadeler aynen korunmuştur):

"Geldi Cebrail çağırды, Hak Muhammed Mustafa
Hak seni miraca ister, davete kadir Hüda
Evel emanet budur ki, piri rehber tutasın
Kadim-i erkana yatıp, Hak buyurdu vedduha
İmdi senden el tutayım, ahi, anda Cebrail
İki gönül bir ediben yürüdüler dergaha
Vardı dergah kapusuna, gördü bir aslan yatar
Aslan anda hamle kıldı, başa koştur bir fena
Buyurdu sırr-ı kainat, "Korkma sen habibimsin, dedi
Hatemin ağzına verdi ki, aslan ister nişane
Hatemin ağzına verdi, aslan anda sakin oldu
Muhammed'e yol veriben aslan gitti nihane
Vardı Hakkı tavaf etti, ewel bunu söyledi
Ne yeğün şîrin var imiş, hayli tavr etti bana
Eğliben secde etti, eşîğin kiblegâha
Doksan bin kelam danıştı iki gönül dostuna
Ayak üzerine kalktı, ümmetini diledi
"Ümmetine rahmet olsun" dedi, anda Kibriya
Kudretten üç hon geldi, sütü, elma, baldan aldı..."²⁹

Görüldüğü gibi ana kaynaktaki bu iki iktibasta, "Ali'ye tanrılık ya da tanrısallık" atfeden açık hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Ancak "Hakk'ın divanında perde açıldığında Muhammed'in Ali'yi gördüğü, böylece de Alevîlik'te Ali ile Hakk'ın yahut Tanrı'nın aynileştirildiği" fikri, belki belli dönem ya da bölgelerde bir biçimde tasavvur edilmiş

²⁷ Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik*, İstanbul 1977, s. 222-223.

²⁸ *Buyruk* (nşr. Fuat Bozkurt), İstanbul 1982, s. 7.

²⁹ *A.g.e.*, s. 163-164.

olabilir. Ancak bunun hakim bir anlayış olduğunu –en azından kaynaklar çerçevesinde- söylemek mümkün görünmemektedir. Kaldı ki *Buyruk*'ta Ali'nin tanrısallığına işaret eden tek bir kayıt bulunmakta olup,³⁰ öteki pek çok kayıta hakim bir telakki olarak her çeşit beşerî özelliğin ötesinde aşkın bir Tanrı anlayışını işleyen, söz gelimi, O'nun gücü sonsuz, bağışlayıcı, hikmet sahibi, yaratıcı, kudret sahibi gibi vasıflarla anan onlarca ifade yer almaktadır.³¹

Yerine göre çok detaya ait bir konuda bile –haklı olarak- kaynak gösteren Melikoff'un, Alevîliğin en temel karakteristiğinden birini oluşturduğunu söylediği "Ali'nin Tanrı yerine konduğu ya da ona tanrısallık verildiği" gibi çok önemli bir iddiasında, klasik Alevî kaynağı olan *Buyruk*'a yer vermemesi ilmî açıdan toleransla karşılanabilecek bir durum arz etmemektedir.

Diğer taraftan Melikoff'un söz konusu temel iddiasıyla ilgili olarak tutunduğu bir başka dayanak da Alevî edebiyatından bulduğu birkaç örnektir. Esasen deyişlerin Alevîliğin en önemli kaynaklarından biri olduğunda şüphe yoktur. Ne var ki yazar, bu malzemeyi bir bütün halinde inceleyip Ali'nin konumuna ilişkin yaklaşımları "seçmecî bir tavra girmeksizin" değerlendirme yönüne gitmemiş, iddiasını destekleyen birkaç örneği genelleyerek adeta "Alevî şiirlerinin tümünde Ali'nin tanrılığı ya da tanrısallığı ihtilafsız, genel geçer nitelikli bir anlayış imiş" gibi sunmuştur. Bu edebiyatın en büyüklerinden sayılan, söz gelimi, Hataî ile Pir Sultan'ın deyişlerine çok kabaca bakıldığında bile iki tür şiirler bulunduğu kolayca görülmektedir. Meselâ Şah İsmail Hataî'nin şiirlerinde Tanrı, ezelf, ebedî, yaratıcı, vahyedip kitap gönderen gibi genel İslâmî anlayışa uygun özelliklerle anlatılırken³² sayıları sınırlı da olsa Ali'ye tanrılık atfeden şiirlere de rastlanmaktadır.³³

Alevîliğin en büyük şairlerinden biri olduğu muhakkak olan Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde de durum aynıdır. Bu konuda müstakil bir inceleme bulunduğu için daha net şeyler söyleme imkanı vardır. Şöyle ki, şairin 430 kadar deyişinin yer aldığı *Pir Sultan Abdal Divanı*'nda (İstanbul 1994) Tanrı anlayışı bakımından bütün şiirler gözden geçirilmiş, şairin Tanrı'yı Hak (198), Allah (101), Kadir Mevla (19), Hüda (9) ve diğer bazı isimlerle (16) olmak üzere 350'ye yakın defa andığı, –yüzeysel nitelikte olmakla birlikte- O'nu yaratıcı, her şeyi bilen, gınâ sahibi, hidayet eden, rahîm, cömert, bağışlayıcı gibi hâkim İslâmî anlayışa paralel özelliklerle zikrettiği, buna mukabil on kadar yerde de O'nu Ali'yle ilişkilendirerek Ali'ye bir tür tanrılık veya tanrısallık atfettiği görülmüştür. Ayrıca çalışmada aradaki çelişkinin sebeplerine değinilmiştir.³⁴

Melikoff'un, Alevîlik'te "Ali'ye tanrılık veya tanrısallık verildiği" istikametindeki görüşünü dile getirdiği bir başka tutamak da Bulgaristan Alevîleriyle yaptığı görüşmelerdir. Yazar, 1983 ve 1985 yıllarında Kuzey Bulgaristan'a gitmiş, Sevar ve Midrova köylerinde bulunmuş, kendisine bir zakir rehberlik etmiştir. Daha sonra bu gezi notlarını makale olarak yayımlamış; burada da yine genellemeci bir tavır sergileyerek "Deli Orman Bölgesi Alevîleri'nin Ali'nin tanrılığına ya da tanrısallığına inandıklarını" belirt-

³⁰ *Buyruk*, s. 11.

³¹ Mesela bk. A.g.e., s. 136-137.

³² Örnekler için bk. Şah İsmail Hataî, *Divan (Şah İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri)* içinde, nşr. İbrahim Arslanoğlu, İstanbul 1992, s. 159-160.

³³ Bk. A.g.e., s. 151.

³⁴ Geniş bilgi için bk. İlyas Üzüm, "Pir Sultan Abdal'ın Tanrı Anlayışı", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (Güz 2000, sy. 15, s. 133-153); ayrıca bk. aynı yazar, *Kültürel Kaynaklarına Göre Alevîlik*, s. 86-121.

miştir. Tam bir saha çalışması niteliği taşımayan bu çalışmasında -konuyla ilgili başka eksiklik ve yanlışlıklar bir tarafa- onların "Ali'nin tanrılığına ya da tanrısallığına inandıkları" şeklindeki hükmü, yine ifade etmek gerekir ki objektif ve sağlıklı bir tespit değildir. Zira Melikoff'un gittiği köyleri de kapsayan bir saha çalışmasında 29 kişi ile derinlemesine yapılan görüşmelerde "Ali'yi algılama" biçimi de gündeme getirilmiş ve şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

- a) Ali'ye tanrılık atfedenler: 10 kişi (%34,4)
- b) Ali'ye tasavufî anlamda velayet atfedenler: 11 kişi (%37,9)
- c) Ali'nin siyasî anlamda velayetini öne çıkaranlar: 2 kişi (%6,8)
- d) Ali'yi tarihî kişiliğine uygun biçimde algılayanlar: 2 kişi (6,8)
- e) Ali hakkında kanaat oluşturamamış yahut kanaatini paylaşmak istemeyenler:

4 kişi (%13,7)³⁵

Görüldüğü gibi Melikoff'un iddia ettiği şekilde Deli Orman Bölgesi Alevîleri'nin tümü Ali'ye tanrılık yahut tanrısallık atfetmekte olmayıp bu, bütün içinde sadece sınırlı bir kesimi teşkil etmektedir.

Yine Melikoff, aynı konuyla ilgili olarak Ali telakkisinde güneş tanrısallığının izleri olduğunu söylemektedir. Oysa Ali'in Alevî kültüründeki sembollerine bakıldığında "aslan" sembolünün güçlü bir şekilde vurgulandığı gözükmektedir. Ali "Tanrı'nın aslanı", "Haydar-ı kerrâr"dır. Bu ise tamamen İslâmî bir sembol olup onun yiğitliğini, korkusuzluğunu, kahramanlığını temsil etmektedir. Onun Hayber Kalesi'nin fethinde Hz. Muhammed'in övgüsüne mazhar olduğu kaynaklarda mevcuttur.³⁶

Öte yandan şunu da ifade etmek gerekir ki, bir Alevî vakfı tarafından yapılan inanç önderleri toplantısında, "Alevî İnançları" konulu oturum düzenlenmiş, burada söz alıp inançlarını açıklayan 20 dolayındaki Alevî dedesinin hiçbiri Melikoff'n tespitleri doğrultusunda açıklama yapmamış, aksine Alevîliğin hakim İslâmî anlayışta olduğu şekilde "Allah'ın birliğine, Ali'nin de velayetine inandıkları" istikametinde düşünceleri ileri sürmüşlerdir.³⁷

Günümüzde Alevî toplumunun Tanrı inancını tespit etmeye yönelik çalışmalarda, içeriği çözümlenmemiş olmakla birlikte, toplumun %96,7'sinin Tanrı'ya inandığı tespiti yapılmıştır.³⁸ Ayrıca, kişisel görüşme ve gözlemlerimizde gerek Alevî ileri gelenleri, gerekse sıradan talipler arasında aşkın bir Tanrı anlayışına sahip olanların ağırlıklı olduğu tespit edilmiş, Ali'ye tanrılık verenlere hemen hemen hiç rastlanmamış, tanrısallık verenlerin ise bunu yüzeysel biçimde "vahdet-i vücut" anlayışı doğrultusunda temellendirmeye çalıştıkları görülmüştür. Bu sonuçlar da esas itibarıyla, Melikoff'un tespitlerinin tek yönlü, seçmeci ve genellemeci olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

İlim dünyasında Alevîlik araştırmalarının en önemli isimlerinden biri olan Melikoff'un, Alevîliğin doktriner yönüyle ilgili çok önemli çalışmalar gerçekleştireti-

³⁵ İlyas Üzümlü, *Ne Heybeli Ne Torbalı/Günümüz Bulgaristan Alevîleri* (Henüz basılmamış çalışma), İstanbul 1999, s. 49.

³⁶ Msl. bk. Buhârî, "Cihâd", 102, 121; Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 32-35. Ayrıca Ali'ye aslan anlamına gelen "esed" veya aynı anlamda "haydar" denildiği ile ilgili bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali*, İstanbul 1978, s. 12.

³⁷ Bk. Cem Vakfı Anadolu İnanç Önderleri Birinci Toplantısı, İstanbul 2000, s. 114-147.

³⁸ Bk. Ali Aktaş, "Kent Ortamında Alevîlerin Kendini Tanımlama Biçimleri ve İnanç Ritüellerini Uygulama Sıklıklarının Sosyolojik Açısından Değerlendirilmesi", *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1999, s. 465.

Alevî senkretizmini çözümlenmeye dönük ciddi katkıları yapmasına rağmen, bu senkretizmin çok önemli bir unsurunu teşkil eden İslâmî öğeler hakkında büyük ölçüde ilgisiz kaldığı görülmüştür

Başlıca Alevî kaynakları niteliğindeki Vilâyetnâmeler, deyiş ya da nefesler ile *Buyruk*'ta aşkın bir Tanrı anlayışının aşıkâr biçimde ifadelendirilmesine dair malzeme ile yine aynı kaynaklarda daha sınırlı ve zayıf bir dokuda yer alan "Ali'ye tanrılık yahut tanrısalılık" atfeden malzemedeki, ilkiyle ilgili olanları neredeyse tamamen görmezlikten gelmiş, ikinci tür malzemeyi ise genelleyerek işlemiştir. Öyle ki Alevîliğin en temel karakteristiğinden birinin Ali'ye böyle bir özellik yüklemek olduğunu ifade etmekten geri kalmamıştır. Gerek Alevî literatüründeki malzemeyi, gerekse Alevî kesime mensup insanların kanaatlerini farklılıkları ve çelişkileriyle "bir bütün halinde" ele alıp değerlendirmeye gitmek yerine, seçmeci ve genellemeci tutum takınmış olması, onun meseleye sübjektif yaklaştığı vakiasını ortaya çıkarmıştır.

Ömrünün otuz yılı aşkın bir bölümünü Alevîlik çalışmalarına hasreden ve gerçekten bu alandaki çalışmalara dikkate değer katkı yapan Melikoff'u bu katkılarından dolayı takdir etmek ne kadar zaruri ise, Alevîliğin doktriner yönüyle ilgili çok önemli bir hususu seçmeci ve genellemeci bir yol izleyerek çarpıtması dolayısıyla eleştirmek de o kadar zorunlu olsa gerektir.